

บทที่ ๓

วิธีดำเนินการวิจัย

วิธีดำเนินการวิจัยในเรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ เป็นการวิจัยเชิงบรรยายโดยใช้ระเบียบวิธีการวิจัยทางประวัติศาสตร์ เพื่อให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้ ดังนี้

๑. เพื่อศึกษาถึงแนวทางในการพัฒนาพระราชอาณาจักรแบบองค์รวมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. เพื่อศึกษามูลเหตุปัจจัยเกื้อหนุนที่ส่งผลกระทบต่อแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. เพื่อศึกษาถึงแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจเกี่ยวกับการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้

๔. เพื่อตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรซึ่งสามารถนำมาใช้ได้ในปัจจุบัน

ในส่วนบทที่ ๓ นี้ผู้ศึกษาจะลำดับเนื้อหา ดังนี้

๓.๑ ระเบียบวิธีการทางประวัติศาสตร์

๓.๒ แผนการดำเนินงานวิจัย

๓.๑ ระเบียบวิธีการทางประวัติศาสตร์ มีขั้นตอนสำคัญ ๕ ขั้นตอน (แกมสุข นุ่มนนท์, ๒๕๓๑: ๑๒๑-๑๒๓, ๑๒๘ และ ๑๓๒ และ มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๕๓-๕๕) ดังนี้

ขั้นตอนที่ ๑ การตั้งคำถามทางประวัติศาสตร์ คือ การกำหนดหัวข้อการศึกษาหรือการระบุปัญหาที่ชัดเจนว่าจะศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในประเด็นที่ผู้ศึกษาสนใจ

ขั้นตอนที่ ๒ การค้นคว้าข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์ หลังจากที่กำหนดเป้าหมายอย่างชัดเจน ผู้ศึกษาดำเนินการสืบค้นหาหลักฐานประวัติศาสตร์ทุกประเภทที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ศึกษาและพยายามรวบรวมให้มากที่สุด อันได้แก่ แหล่งข้อมูลเอกสารต่างๆ การออกภาคสนาม การสัมภาษณ์บุคคล และการตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ

แหล่งข้อมูล (ด้านเอกสาร)

๑. สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๒. สถาบันวิทยบริการของมหาวิทยาลัยต่างๆ อาทิ มหาวิทยาลัยศิลปากร

๓. หอสมุดแห่งชาติ

๔. สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ

๕. ห้องสมุดกรมพระยาดำรงราชานุภาพ วังวรดิศ

การรวบรวมหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับคำถามหรือการศึกษาที่จะทำการศึกษาค้นคว้าหาความจริงให้มากที่สุด การแสวงหาหลักฐานต่างๆ ที่มีลักษณะแตกต่างกันไป ดังนี้

๑. หลักฐานที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ ตามลักษณะแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทคือ (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔ และ มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๒๒)

๑) หลักฐานที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร ได้แก่ หลักฐานโบราณคดี เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ หลักฐานประเภทสื่อสื่อดิจิทัลและหลักฐานประเภทบุคคล ฯลฯ

๒) หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ จารึก ตำนาน พงศาวดาร จดหมายเหตุ บันทึกความทรงจำ วรรณกรรม ตำรา วิทยานิพนธ์ หนังสือพิมพ์และรายงานการวิจัย ฯลฯ

คุณค่าและคุณภาพของความน่าเชื่อถือของหลักฐานต่างๆ ข้างต้นที่จะทำให้เกิดการศึกษา ค้นคว้าวิจัยทางประวัติศาสตร์ โดยได้แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท (มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๔๕, ปิยนาด บุนนาค, ๒๕๕๒: ๒, ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔) คือ หลักฐานปฐมภูมิ (Primary source) และหลักฐานทุติยภูมิ (Secondary source) มีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ หลักฐานชั้นต้น (Primary source) หรือหลักฐานปฐมภูมิ หมายถึง บันทึกหรือคำบอกเล่าของผู้เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์หรือผู้พบเห็นเหตุการณ์ ตลอดทั้งผู้ร่วมสมัยกับเหตุการณ์ นอกจากนี้ยังได้แก่ หลักฐานทางโบราณคดี โบสถ์ วิหาร เจดีย์ พระพุทธรูป ป้อมปราการ และเหรียญตรา รวมทั้งหลักฐานประเภทบุคคลที่มีส่วนร่วมอยู่ในเหตุการณ์ หรือเห็นเหตุการณ์นั้นด้วยตนเอง เป็นต้น หลักฐานประเภทนี้มีคุณค่ามากเพราะจะช่วยให้การศึกษานั้นๆ มีน้ำหนักของความจริงและความน่าเชื่อถือได้มาก แต่ทั้งนี้ย่อมขึ้นกับวิธีการทางประวัติศาสตร์ในการใช้หลักฐานของผู้ศึกษาด้วย อาทิ พระราชหัตถเลขา จดหมายเหตุรายวัน เอกสารต่างๆ พระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในการวิจัยดังกล่าวหลักฐานปฐมภูมิ ถือว่าเป็นหลักฐานสำคัญที่สุดที่ใช้ในการวิเคราะห์และตีความเพื่อใช้ในการศึกษาแนวพระราชดำริแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเริ่มตั้งแต่ก่อนทรงขึ้นครองราชย์สมบัติในพระอิสริยยศสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ เมื่อครั้งทรงผนวชในรัชกาลที่ ๓ เนื้อหาเรื่องราวส่วนใหญ่ครอบคลุมทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี นิติศาสตร์ รัฐศาสตร์ พระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับนิติราชประเพณี การพระศาสนา ภาษาวรรณคดี วิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและวิทยาการต่างๆ และความสัมพันธ์กับต่างประเทศ โดยมีทั้งที่ทรงร่างพระอักษรด้วยพระองค์เองบ้าง หรือให้กรมพระอภัยมณีเรียบเรียงใส่สมุดถือเฝ้า แล้วนำมาคัดลงใส่สมุดทรงสมุดรองทรง หรือ สมุดร่าง ตามความสำคัญของเรื่องนั้นๆ นอกจากนี้ยังได้พระราชทานลงในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เพื่อโปรดให้เป็นบรรทัดฐานต่อไป ทั้งนี้พระราชนิพนธ์ดังกล่าวจำแนกออกได้เป็น ๕ ประเภทคือ (บรรณานุกรมและสาระสังเขปพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๓: ๘-๑๓)

๑. พระราชหัตถเลขา พระราชหัตถเลขาส่วนใหญ่เป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่มีถึงผู้ทรงคุณเคย อาทิ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ผู้แทนทางการต่างประเทศ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายลักษณะพระราชหัตถเลขาไว้ว่า

“พระราชหัตถเลขา คือ หนังสือซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเขียนเองไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด ฤดลพระนามด้วยพระราชหัตถ์ ในหนังสือซึ่งมีไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด เข้าใจว่าเป็นของมีขึ้นใหม่ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ แต่ก่อนมาหนังสือรับสั่งมีไปถึงที่ใดย่อมมีผู้รับสั่งคือเสนาบดีเจ้ากระทรวง เป็นต้น เขียนหนังสืออย่างรับสั่งไป แลประทับตราตำแหน่งเป็นสำคัญหาได้ใช้ประเพณีลงชื่อด้วยลายมือเป็นสำคัญไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงศึกษาทราบภาษาอังกฤษก่อนเจ้านายประเทศอื่นตัวนอก พระปรีชญาณปรากฏไปถึงนานาประเทศเพนต์ให้ชาวต่างประเทศที่เป็นนักปราชญ์บ้าง เป็นข้าราชการบ้าง แม้จนพวกพ่อค้าแลมิชชันนารีจะใคร่คุ้นเคยกับพระองค์ ต่างเขียนหนังสือเข้ามาถวาย จึงมีพระราชหัตถเลขาตอบ ตามแบบอย่างฝรั่งต่างประเทศ มีหนังสือไปมาถึงกัน กล่าวคือที่เขียนเองแลข้างท้ายหนังสือลงชื่อด้วยลายมือเป็นสำคัญนั้น จึงเลยอนุโลมเป็นแบบอย่างต่อมาถึงพระราชหัตถ์ซึ่งทรงในภาษาไทยด้วย”

นอกจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่มีถึงผู้คุ้นเคยแล้ว บางฉบับยังกล่าวถึงธรรมเนียมยุโรปด้วย พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์มีการรวบรวมไว้ ๖ ครั้ง เนื่องในโอกาสที่พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๔ มีพระชนมายุ ๖๔ ปี เสมอด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าให้รวบรวมจัดพิมพ์พระราชหัตถเลขา ดังนี้

ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๖๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ โปรดให้พิมพ์
ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๖๔ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สรรพสิทธิประสงค์ โปรดให้พิมพ์
ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๖๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการโปรดให้พิมพ์
ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๖๙ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพโปรดให้พิมพ์
ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๖๙ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้าโปรดให้พิมพ์
ครั้งที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๗๐ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์โปรดให้พิมพ์

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้นฉบับเป็นภาษาอังกฤษ ก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติโดยมีถึงบุคคลต่างๆ อาทิ ๑) To the Gentlemen G.W.Eddy ๒) To Mr. & Mrs. Eddy of the New York ๓) To Mr. & Mrs. Eddy of Waterford และ ๔) To His Excellency Sir John Bowring ภายหลังการพิมพ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ แล้วได้มีผู้แปลพระราชหัตถเลขาจากภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยเพิ่มขึ้นอีกเป็นหลายเป็นหลายฉบับ

ผู้ศึกษาได้ยกตัวอย่างข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๒๑๐, ๒๑๒, ๒๑๔, ๒๑๖) ดังนี้

- พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมครั้งที่ ๒.
พระนคร: โรงพิมพ์ไทย ๒๔๖๔. ๙๑ หน้า. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอสรรพสิทธิประสงค์โปรดให้พิมพ์เมื่อปีระกา พ.ศ.๒๔๖๔) ความว่าพระราชหัตถเลขาจำนวน ๑๗ ฉบับว่าด้วยลักษณะการเคารพพระรัตนตรัย พระกระแสนางแนะนำวิธีแผ่ไมตรีจิตต่อเทพารักษ์ เรื่องพระเขี้ยวแก้ว เรื่องพระพุทธรูปโบราณ ดำรัสเล่าถึงการเสด็จประพาสเมืองเพชรบุรี เขาพระพุทธรูปบาท หัวเมืองปากใต้ พระบรมราชาธิบายเรื่องวัดหงษ์ เรื่องเจ้าเมืองเสด็จไปหัวเมืองโดยไม่ได้ทูลลา เรื่องกงสุลอบาเรต และนางแอนนาเลียโนเวนส์ เรื่องหมอยุเฮนสตาร์เคน เรื่องตั้งกงสุลไทยในยุโรป เรื่องเงินขอมฝิ่นเถื่อนและเรื่องฝรังजेของเงินไทย

- พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมครั้งที่ ๕.
พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙. ๑๗๙ หน้า. (สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอตุลญาเจ้าโปรดให้พิมพ์ในการบำเพ็ญพระราชกุศลพระชนมายุสมมงคล เมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ.๒๔๖๙) ความว่าพระราชหัตถเลขาเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชทูตไทยไปเจริญทางพระราชไมตรียังราชสำนักสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย ประเทศอังกฤษ พ.ศ.๒๔๐๐ จนทูตานุทูตกลับเมื่อปีมะเมีย พ.ศ.๒๔๐๑ รวมทั้งพระราชสาสน์ ๓๑ ฉบับ พระราชสาสน์ถึงสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียก่อนราชทูตออกไป ๒ ฉบับ กับพระราชสาสน์มีไปทีหลังอีก ๒ ฉบับ รวม ๓๕ ฉบับ

- พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : โรงพิมพ์มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๐๙. ๔๓ หน้า. (มูลนิธิมหามงกุฎราชวิทยาลัย พิมพ์ในการรับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ พระโศภนคณาภรณ์ วัดบวรนิเวศน์วิหารเป็นพระราชอาคันตุกะชั้นราชที่พระราชวรालังการในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๐๙) ความว่า พระราชหัตถเลขาพระราชอาคันตุกะ ประกาศเฉลิมพระชนมพรรษา ๒๔๐๗ ประกาศให้ใช้คำ กับ, แก่, แต่, แต่, ต่อ, ใน, ยัง, ในที่ควร ประกาศให้ใช้คำต่อและใช้คำตาย ประกาศให้คำว่าใส่

- พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษพระราชทานไปยังเซอร์ จอห์น เบาริง ราชทูตอังกฤษปีเถาะ พ.ศ.๒๓๙๘ ในข้อมูลประวัติศาสตร์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แพร่การช่าง, ๒๕๔๒. หน้า ๕๕-๕๘. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางพวงปราบอังวะ (พวง เปรมนาถ) วันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ.๒๕๒๔ ความว่าต้นฉบับพระราชหัตถเลขาเป็นภาษาอังกฤษ ซึ่งกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงแปลไว้ในพระราชหัตถเลขาทรงกล่าวได้ว่าพระราชทานหนังสือเรื่องต่างๆ แก่ เซอร์ จอห์น เบาริง ได้แก่ หนังสือไวยากรณ์ภาษาละติน-ไทยแต่งโดยพระสังฆราชปลลแก้ว พระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงสยาม สำเนาอักษรไทยโบราณ ขณะนี้พระองค์กำลังพระราชนิพนธ์พระราชพงศาวดารสยามฉบับที่ถูกต้อง ร่วมกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท มีพระราชประสงค์ที่จะได้หนังสือเรื่องคณะเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสมาเจริญทางพระราชไมตรีในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์เล่มนิ่งและพระราชทานสิ่งของแก่เซอร์ จอห์น เบาริง อีกหลายอย่าง

๒. ประกาศและพระบรมราชาธิบาย ซึ่งสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีได้ทรงอธิบาย ได้ความตอนหนึ่งว่า

...ประกาศในชั้นต้นเมื่อยังไม่ได้ตั้งโรงพิมพ์หลวงนั้น มีแต่สำเนาเป็นหนังสือเขียน ประกาศตอนหลังเมื่อตั้งโรงพิมพ์หลวงแล้ว มีสำเนาเป็นหนังสือพิมพ์...การที่รวบรวมประกาศ

รัชกาลที่ ๔ พิมพ์ขึ้นใหม่ให้เป็นสาธารณประโยชน์ได้จัดทำเมื่อครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ ทรงบัญชาการโรงพิมพ์หลวงแลเป็นผู้จัดการหนังสือ ราชกิจจานุเบกษา ซึ่งกลับพิมพ์อีกในรัชกาลที่ ๕ นั้น ได้ทรงหาสำเนาประกาศครั้ง รัชกาลที่ ๔ มาพิมพ์ไว้ในราชกิจจานุเบกษาบ้าง... ประกาศรัชกาลที่ ๔ มีฉบับในหอ พระสมุดฯ เป็นประกาศพระราชนิยมก็มีเป็นประกาศพระราชบัญญัติก็มี ความที่ประกาศ ยังคงใช้กฎหมายและประเพณีอยู่ก็มี ยกเลิกเสียแล้วก็มี การที่หอพระสมุดฯ พิมพ์ประสงค์ จะพิมพ์ประกาศรัชกาลที่ ๔ บรรดามีไม่เลือกอย่างใดใด ความมุ่งหมายมีแต่จะให้ เป็นประโยชน์ในการศึกษาโบราณคดีและวรรณคดีเป็นประมาณ...

ประกาศในรัชกาลที่ ๔ หอพระสมุดวชิรญาณได้รวมพิมพ์เป็นภาคๆ เรียงตามลำดับปี ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติจนเสด็จสวรรคตมีทั้งหมด ๗ ภาคคือ

ภาคที่ ๑ ประกาศปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ รวม ๓ ปี เป็นประกาศ ๒๓ ฉบับ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรุณวดี โปรดให้พิมพ์เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔

ภาคที่ ๒ ประกาศปีขาล พ.ศ. ๒๓๙๗ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ เป็นประกาศ ๔๗ ฉบับ รวม ๒ ปี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงรัตนศิริเชษฐ์ โปรดให้พิมพ์เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕

ภาคที่ ๓ ประกาศปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ รวม ๒ ปี เป็นประกาศ ๓๑ ฉบับ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน โปรดให้พิมพ์เมื่อปีพ.ศ. ๒๔๐๖

ภาคที่ ๔ ประกาศปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ เป็นประกาศ ๕๗ ฉบับ พิมพ์แจกในงาน พระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ครบศตมเหเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๐๖

ภาคที่ ๕ ประกาศปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ รวม ๓ ปี เป็นประกาศ ๓๙ ฉบับพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง สรรพสิทธิประสงค์

ภาคที่ ๖ ประกาศปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ ปีกุน พ.ศ. ๒๔๐๖ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ รวม ๓ ปี เป็นประกาศ ๔๙ ฉบับ พิมพ์แจกในงานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๐๖

ภาคที่ ๗ ประกาศปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ ปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙ ปีเถาะพ.ศ. ๒๔๑๐ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ รวม ๔ ปี เป็นประกาศ ๔๐ ฉบับ อำมาตย์เอกพระศรีบัญชา (ทวน ธรรมาชีวะ) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

นอกจากนี้ยังมีพระราชปณิธานเป็นประกาศที่ปรากฏวันเดือนปีบ้าง ไม่ปรากฏวัน เดือนปีบ้าง พิมพ์ภายหลังจากภาคที่ ๑-๗ แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งเป็น ๒๖ ฉบับ ส่วนหนึ่งเป็น ๓๑ ฉบับ

ส่วนพระบรมราชาธิบายเมื่อหอพระสมุดวชิรญาณนำมาจัดพิมพ์และตัดบางส่วนมา จากประกาศเรียกชื่อใหม่ว่า พระบรมราชาธิบาย พิมพ์ครั้งแรกในงานพระเมรุพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีนาคสวาทิ เมื่อพ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นเรื่องต่างๆ รวมแล้ว ๒๒ เรื่องภายหลังหอสมุด

วชิรญาณ ได้รวบรวมพระราชธาธิบายขึ้นอีกครั้ง แยกเป็นหมวดหมู่เพื่อสะดวกในการค้นคว้า รวม ๔ ภาค สมเด็จพระศรีสวริยทิตราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอตุลญาเจ้าโปรดให้พิมพ์ทุกภาคสำหรับ ประทานในวันขึ้นปีใหม่ตั้งแต่พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๕ ภาคที่ ๑ หมวดวรรณคดีรวม ๒๕ เรื่องพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ภาคที่ ๒ หมวดราชประเพณีโบราณรวม ๗ เรื่องพิมพ์เมื่อพ.ศ. ๒๔๗๓ ภาคที่ ๓ หมวด โบราณคดีว่าด้วยราชจารีตโบราณ พ.ศ. ๒๔๗๔ ภาคที่ ๔ หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕

ผู้ศึกษาได้ยกตัวอย่างข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวประกาศและพระบรม ราชธาธิบาย (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๔๔, ๕๐-๕๒, ๖๐-๖๑, ๗๗-๗๘, ๘๐) ดังนี้

- ชุมชุมพระบรมราชธาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๑ หมวดวรรณคดี ว่าด้วยอักษรและศัพท์นามข้าราชการและนามสถานที่ต่างๆ (พระนคร: โรงพิมพ์ โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒. ๒๕ หน้า. สมเด็จพระศรีสวรินทรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอตุลญาเจ้า โปรดให้พิมพ์เป็นมิตรพลีขึ้นปีใหม่ พ.ศ. ๒๔๗๒

- ชุมชุมพระบรมราชธาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๒ หมวดราชประเพณีโบราณว่าด้วยประเพณีนำริ้วตรวจทางเสด็จพระราชดำเนิน ประเพณีลงทรงโสกันต์ ประเพณีพระราชทานเบี้ยหวัดและเงินแก่เจ้านายในพระราชวังบวร ประเพณีพระราชทานเบี้ยหวัด พระราชวงศานุวงศ์ทรงผนวช ประเพณีพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่พ่อค้าต่างประเทศประเพณี เสด็จพระราชทานพระกรุณ พระอารามหลวงกรุงศรีอยุธยา ประเพณีพระสงฆ์รามัญสวดพระปริต ทำน้ำพระพุทธมนต์ในพระราชวังชั้นใน (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๒. ๓๕ หน้า. สมเด็จพระศรีสวรินทรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอตุลญาเจ้า โปรดให้พิมพ์เป็นมิตรพลีขึ้นปีใหม่)

- ชุมชุมพระบรมราชธาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องทรง คัดค้านข้อความบางข้อในพระคัมภีร์ไบเบิล โบราณคดีสโมสร ๒๔๕๗ หน้า ๑๑๓-๑๑๖ พิมพ์แจกใน งานพระเมรุพระองค์เจ้าศรีนาคนาสวดี ๒๔๕๗

- ราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ ๑ จ.ศ. ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗), ๑๕๕ เรื่อง ให้ใช้คำว่า เปิด ตา ตีตรา ให้ถูกต้อง

- ราชกิจจานุเบกษา เรื่อง เดือนให้สดิมาที่ ๑ เดือนผู้ใช้คำหยาบ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ : สำนักราชเลขาธิการ ๒๕๓๗ หน้า ๓๑-๓๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรด กระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายประกอบหุตะสิงห์ ณ เมรุหลวงหน้า พลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๕๓๗ ความว่า ชอบเนื้อเจริญใจ ติดเนื้อต้องใจ ไว้นเนื้อเชื่อใจ ขึ้นเนื้อขึ้นใจ และคำอื่นๆ ที่นำคำว่าเนื้อมาใช้ควบกับคำว่าใจนั้น ล้วนเป็น คำหยาบไม่ควรใช้ในหนังสือราชการ

- ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๑ จ.ศ. ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗), ๑๕๖-๑๖๖ เรื่อง เดือนให้ สดิมาที่ ๒ คำว่า ชากศพ ให้กราบบังคมทูลว่า อาศภ อศภ อาศภ คำว่าดันแผ่นดินใช้หมายถึง แผ่นดิน ที่ล่วงมาแล้วห้ามใช้แผ่นดินปัจจุบัน คำว่าภูษามาลา ห้ามใช้คำว่า มาลาภูษา

- ราชกิจจานุเบกษา เรื่อง เดือนให้สดิมาที่ ๗ ข้าราชการทำการโดยหน้าที่ ในราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ ๒๕๓๗ หน้า ๑๕๕-๑๕๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายประกอบหุตะสิงห์ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๕๓๗

- ประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม ๕ เรื่อง ประกาศรักษาพระนครคราวเสด็จประพาส หัวเมืองชายทะเลตะวันออก รวบรวมโดย ร้อยตำรวจโทเสถียร ลายลักษณ์ บุญเรือง นาคินพคุณและ บุญธรรม ศิริฤทธิ์. พระนคร : เดลิเมล์, ๒๕๓๔. หน้า ๒๕๑-๒๕๔ ความว่า การเสด็จประพาสหัวเมือง ชายทะเลตะวันออกและหัวเมืองขึ้นกรมท่าในพ.ศ.๒๔๐๐ นานเดือนเศษทรงมอบพระราชอำนาจ ในการรักษาพระนคร แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้านาย ๔ พระองค์ สมเด็จพระยาบรมมหาราชวังและขุนนางผู้ใหญ่ช่วยกันดูแลทรงอธิบายวิธีการปฏิบัติราชการ ต่างๆ หากมีเหตุการณ์เกิดขึ้น

- ประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม ๕ เรื่อง ประกาศทรงพระราชปฎิญาณอนุญาต ข้าราชการฝ่ายในทูลลาออกนอกราชการ ร้อยตำรวจโทเสถียร ลายลักษณ์ บุญเรือง นาคินพคุณและ บุญธรรม ศิริฤทธิ์. พระนคร: เดลิเมล์, ๒๕๓๔. หน้า ๙๖-๙๙ ความว่า ถ้าข้าราชการฝ่ายในไม่สมัครใจ ทำราชการในที่ซึ่งทำอยู่ให้กราบทูลถวายบังคมลาออก เจ้าจอมมารดาในแผ่นดินที่ล่วงแล้ว ถ้าต้องการ มีสามีต้องกราบบังคมทูลพระกรุณาแล้วตัดขาดออกจากพระองค์เจ้า หากไม่ได้กราบบังคมทูลมีสามี เป็นพระองค์เจ้าจะโปรดลดเบี้ยหวัดลงกึ่งหนึ่ง เป็นหม่อมเจ้าหรือข้าราชการมีบรรดาศักดิ์ยกเบี้ยหวัด และเสียภาษีปีละ ๑๒ ตำลึง มีสามีเป็นข้าราชการบรรดาศักดิ์น้อยหรือไพร่ให้ลงพระราชอาญา ถ้ามารดาหม่อมเจ้าต้องการมีสามีให้ยกเลิกเบี้ยหวัด หากสามีเป็นไพร่มิใช่เจ้าต้องเสียภาษีปีละ ๖ ตำลึงเงินภาษีที่เรียกเก็บทั้ง ๒ ประเภทนี้จะพระราชทานแก่พระองค์เจ้าและพระองค์เจ้านั้นๆ

- ประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม ๖ เรื่อง ประกาศการพระราชพิธีลงทรงโสกันต์ รวบรวมโดย ร้อยตำรวจโทเสถียร ลายลักษณ์ บุญเรือง นาคินพคุณและบุญธรรม ศิริฤทธิ์, พระนคร : เดลิเมล์, ๒๕๓๔. หน้า ๓๐๗-๓๒๑ ความว่า มูลเหตุที่โปรดเกล้าพระราชทานอิสริยยศบรรดาศักดิ์ พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงพระชนิษฐาในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นสมเด็จพระ เจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าฝ่ายใน เถลิงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณควดี และโปรดให้จัดพระราชพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์เป็นพิเศษ คือ พระองค์เจ้าหญิงทักษิณา พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี พระองค์เจ้าหญิงประภัสสร และหม่อมเจ้าหญิงในพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิษณุวรดิษภรรณี อีกรวม ๔ การเถลิงพระนามและโสกันต์ครั้งนี้ผู้ใดจะถวายของ สมโภชหรือไม่ก็ได้ อย่างนำเงินทองผ้าผ่อนของสิ่งใดมาสมโภชพระเจ้าลูกเธอจะไม่ทรงรับ

- ประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม ๖ เรื่อง ประกาศดาวหางปีระกาศรีศก ร้อยตำรวจ โทเสถียร ลายลักษณ์ บุญเรือง นาคินพคุณและบุญธรรม ศิริฤทธิ์.พระนคร : เดลิเมล์, ๒๕๓๔. หน้า ๒๕๕-๒๕๙ ความว่า ดาวหางนั้นไม่ได้เป็นเรื่องประหลาดเพราะนานๆ เกิดขึ้นครั้งหนึ่ง เช่น แผ่นดินไหว และมีผู้ที่สามารถคำนวณรู้ล่วงหน้าได้ตั้งการเกิดสุริยุปราคา จันทรุปราคา อย่างได้ตื่น

ตกใจ ทรงเตือนสติราชบุรุษซึ่งเกรงว่าฝนจะแล้งและเกิดเจ็บไข้เพราะการเกิดดาวหางนั้น ให้รีบทำนา
รักษาตัวและบ้านเรือนให้สะอาดเตรียมยาสำหรับโรคไว้ อย่าเชื่อหมอดูและคำเล่าลือที่ผิด

- ประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม ๗ เรื่อง ประกาศพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาที่
๑ รวบรวมโดย ร้อยตำรวจโทเสถียร ลายลักษณ์ บุญเรือง นาคินพคุณและบุญธรรม ศิริฤทธิ์.
พระนคร : เดลิเมล์, ๒๔๗๔. หน้า ๙๗-๑๐๐ ความว่า การเฉลิมพระชนมพรรษารอบ ๖๐ พรรษานั้น
แม้จะเป็นงานใหญ่แต่ไม่มีพระราชประสงค์ที่ทำให้ผู้ใดเดือดร้อนหรือผู้ที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณแล้ว
ให้จัดงานเพียงวันเดียว ในวันอังคารเดือน ๑๑ แรม ๓ ค่ำ ปีชวดฉศก ตรงกับวันที่ ๑๘ ตุลาคม
พ.ศ.๒๔๐๗ ผู้ใดจะทำหรือไม่ว่ามิได้ทรงบังคับถ้าจัดงานเฉลิมพระชนมพรรษาแล้ว ให้กราบบังคมทูล
พระราชกุศลให้ทรงทราบด้วย

- พระราชบัญญัติแลประกาศต่างๆ ในรัชกาลที่ ๔ เล่มที่ ๑ กรุงเทพฯ : โรงอักษร
พิมพ์การ, ร.ศ.๑๑๐ (พ.ศ.๒๔๓๔) หน้า ๓ เรื่อง ประกาศเตือนผู้ที่ใช้อักษรผิดให้ถูกแบบ
พระราชบัญญัติแลประกาศต่างๆ ในรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๔ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.๑๑๔
(พ.ศ.๒๔๓๘) หน้า ๘๗๔-๘๗๕ เรื่องประกาศเตือนสติคำว่าใส่

นอกจากนี้ยังมีเอกสารชั้นต้นที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้ อันได้แก่ ประชุมประกาศใน
รัชกาลที่ ๔ ประชุมหมายรับสั่ง พระราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔

ประชุมประกาศในรัชกาลที่ ๔ จากหนังสือรวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ (๒๕๔๘: ๑๙, ๒๔, ๔๖ และ ๑๙๔)
ดังที่จะคัดประกาศบางเรื่องมานำเสนอ ซึ่งเป็นประกาศที่เกี่ยวข้องกับทางศาสนา มีดังนี้

- ประกาศเรื่องให้สักพระสงฆ์สามเณรที่สุบผืน ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีฉลู
จ.ศ. ๑๒๑๕

...จึงมีรับสั่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์
สั่งว่าให้พระราชาคณะทั้งปวงผู้เป็นเจ้าอารามสังฆานุกรม สังฆาภิบาลให้ตรวจตราดูแล
พระสงฆ์สามเณรในอารามของตน ถ้ามีการสุบผืนกินก็รักษากินสุราเล่นเบี้ยก็อย่าให้ขับไล่
ให้เสียเสียทีเดียว... (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๑๙)

- ประกาศว่าด้วยการสร้างวัด คัดจากหมายรับสั่งเดือน ๘ ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๑๕

... ทรงพระราชดำริว่า ทุกวันนี้พระสงฆ์ราชาคณะ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ราษฎรไทย
จีนที่มีศรัทธามากมีศรัทธาอุทิศสร้างวัดวาอาราม ปฏิสังขรณ์ทำนุบำรุงซ่อมแซมอุโบสถ
พระวิหาร การเปรียญหอไตรหอระฆัง โดยประณีตไพเราะดี ด้วยมีศรัทธามาก ทำตามใจรัก
กลางที่ก็ชุมประชุมหน้าต่าง เป็นชุมจรรนำแลคูหาที่มีข้อฟ้าใบระกาไม่มีก็มีบ้าง หากสังเกตได้
ว่าวัดหลวงวัดราษฎร์ไม่ ก็ตามใจเจ้าของที่มีศรัทธาเถิด มิใช่จะห้ามปราม แต่ให้มาบอกแก่
พระยาบำรุงศาสนาจากวางข้าพระเสียก่อน... (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๒๔)

- หมายประกาศเขตวังวัดผู้ร้ายชุดวัด คัดจากหมายรับสั่งเดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ ปีชาล ฉศก

...ถ้าที่วัดอารามเจดีย์สถานใดๆ มีผู้ร้ายชุดคัดทำลายในอุโบสถ วิหาร เจดีย์ พระพุทธรูป ให้ชำระหักพังลงให้ชาวบ้านที่อยู่ในราววัด ๔ เส้นรอบที่นั้นเข้าซื้อกันมาทำค่าตราสิน ร้องเรียนนายอำเภอเร่งแขวงกรมการเสียในเร็วๆ ภายในหนึ่งเดือน ถ้าไม่มาร้องเรียนตราสินเหตุที่เกิดในวัดใกล้บ้านของตัวในกำหนดเดือนหนึ่ง จะมีผู้อื่นนอกที่วังวัดไปเห็นเข้ามา กล่าวขึ้นก็ดี มีผู้ฟ้องร้องกล่าวโทษผู้ร้ายที่ชุดที่ทำลาย จึงให้ข้าหลวงแลกรมการไปสืบได้ ความว่ามีผู้ร้ายชุดจริงก็ดี ชาวบ้านในวังวัดถ้าเพิกเฉยเสียไม่เข้าซื้อกันมาตราสินร้องเรียน เสียในเดือนหนึ่งนั้นจะมีพินัยเสียค่าปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมสิ่งของในอารามที่ชำระลงเพราะ เหตุนั้นกว่าจะสำเร็จดังเก่า ถ้าเป็นแขกฝรั่งนอกพระพุทธศาสนาไม่ยอมศรัทธาทำวัด ก็จะปรับให้เอาตัวมาทำการพระนครให้ถ่วน...(รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๔๖)

- ประกาศผู้ถือศาสนาแลผู้ถือผิด ปีมะเมีย สัมฤทธิศก

... ว่าธรรมเนียมผู้ครองแผ่นดินที่เป็นยุติธรรม มิได้ห้ามราษฎรทั้งปวงในการถือศาสนาเป็น ที่พึงของตัวๆ ในเวลาที่สุดแลการเบื้อหน้า ทรงอนุญาตยอมให้คนถือศาสนาตาอัยอาศัย ด้วยการถือศาสนา ลางสิ่งก็ต้องกัน เหมือนกันอย่างไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ล่วงเกินใน การเมณฐสังวาสทำชู้กับภรรยาผู้อื่น แลไม่เจรจาคำเท็จ แลไม่เสพสุรา แลอดความโกรธ มี เมตตากฎณาแก่กัน แลเชื่อสัตว์ กตัญญูกตเวที แลปันสิ่งของ เฉลี่ยความสุขแก่กันแลทำ ความดีอื่น ซึ่งเป็นคุณประโยชน์แก่กัน ก็มีอีกหลายอย่างคนทุกชาติ ทุกภาษาทุกศาสนา ก็ เห็นพร้อมกันว่าเป็นความดีความชอบ เป็นยุติธรรม ก็ลางสิ่งซึ่งเป็นการขัดต่อการแผ่นดิน บ้านเมืองถึงคนบางจำพวกที่เป็นคนโกล้งจะเสียจริตนับถือว่าใครทำได้เป็นคนดีมีศรัทธาแก่ กว่าจะเห็นว่าเป็นบุญกุศลมาก ด้วยได้ฟังคำเล่าลือ และได้ฟังพระสงฆ์บางรูปที่ไม่ได้เล่า เรียนศึกษาพระไตรปิฎก ธรรมให้รู้จริงมาเทศนาเลอะๆ ลามๆ โกล้งจะเสียจริต พรรณนา สรรเสริญว่าเป็นบุญเป็นกุศลมาก แล้วหลงใหลเห็นตามไปเหมือนอย่างเฝ้าตัวบูชาพระ รัตนตรัย และเชื่อดคอเอาศีระบูชาพระ เชื่อดเนื้อรองเลือดใส่ตะเกียงตามบูชา แลทำการ อื่นที่ขัดต่อราชการแผ่นดินก็ดี มีโดยชุกชุม เหมือนอย่างสามเณรสูกเฝ้าตัวที่วัดหงสาวราม แลนายเรื่อง นายนกเฝ้าตัวบูชาพระที่หน้าพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม แลนางชีผู้หนึ่ง เฝ้าตัวบูชาพระพุทธรูป เป็นตัวอย่างเห็นอยู่ทั่วกัน ดังนี้ ผู้ครองแผ่นดินที่เป็นธรรม แล ท่านเป็นคนฉลาดทั้งปวง ไม่เห็นว่าเป็นความดีความชอบด้วยเลยสักศาสนาหนึ่ง ก็การเฝ้า ตัวบูชาพระก็ดี เชื่อดเนื้อรองโลหิตใส่ตะเกียงตามบูชาพระก็ดี ตัดศีระบูชาพระก็ดี เห็นว่า ไม่ใช่ทำทางของคนฉลาด เป็นหนทางของคนเสียจริต แลคนที่โกล้งจะเสียจริต ไม่ควรที่คน ทั้งปวงจะเห็นว่าเป็นการบุญการกุศลในพระพุทธศาสนา... (รวมพระราชนิพนธ์ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๑๙๔)

- ประชุมหมายรับสั่ง ดังที่จะคัดประชุมหมายรับสั่งบางเรื่องมานำเสนอ ซึ่งเป็น ประกาศที่เกี่ยวข้องกับทางการศาสนา (ประชุมหมายรับสั่ง ภาค ๕ ตอนที่ ๑ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ.๑๒๑๓, ๒๕๔๘: ๒๙, ๔๔, ๑๓๙ และ ๑๔๔) อาทิ

หมายรับสั่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระราชพิธี ได้แก่เรื่องพระราชพิธีสงกรานต์ เรื่องพระราชพิธีจรดพระนังคัล เรื่องพระราชพิธีตรุษ และเรื่องหมายกำหนดการในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

- พระราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘) ดังนี้

- พระบรมราชาธิบาย หมวดวรรณคดี ภาค ๑ ว่าด้วยอักษรและศัพท์ ภาค ๒ ว่าด้วยนามข้าราชการ ภาค ๓ ว่าด้วยนามสถานที่ต่างๆ

- พระบรมราชาธิบาย หมวดโบราณคดี ภาค ๑ ว่าด้วยพระราชประเพณีโบราณ ภาค ๒ ว่าด้วยราชจารีตโบราณ

- พระบรมราชาธิบาย หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ ภาค ๑ ว่าด้วยโบราณสถาน ภาค ๒ ว่าด้วยโบราณวัตถุ

- นอกจากนี้ยังมีประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ หมวดปกิณกะภาค ๑ หมวดปกิณกะภาค ๒

๓. พระราชดำรัสพระบรมราชาโฆวาท แบ่งออกเป็น ๓ ประเภทคือ

๓.๑ พระราชดำรัสและพระบรมราชาโฆวาทที่พระราชทานแด่พระราชโอรสและพระราชธิดา บุคคลหน่วยงาน หรือมหาสมาคม ในพระราชพิธีต่างๆ มีทั้งการตักเตือนแนะนำสั่งสอนตลอดจนความห่วงใยแทรกอยู่เสมอประกาศสงกรานต์ ประกาศพระราชทานพรในการเฉลิมชนมพรรษาครบ ๖๐ พรรษา

๓.๒ พระราชดำรัสสั่งได้แก่กระแสพระบรมราชโองการและหมายรับสั่งที่มีผู้รับสนองพระบรมราชโองการไปปฏิบัติประมาณ ๑๖๕ เรื่อง

๓.๓ พระราชดำรัสตรัสเล่าหรือเรื่องทรงสั่งสอนเบ็ดเตล็ดแก่บุคคลที่รับสนองงานใกล้ชิด ซึ่งจดจำสืบต่อมาแล้วเรียบเรียงเป็นหนังสือต่างๆ เช่น ราชพิธี ๑๒ เดือน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขานพระศรีของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)

๔. พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วร้อยกรอง ทรงพระบรมราชนิพนธ์ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ภาษาบาลี อักษรการยุต และอักษรอริยกะ นอกจากนี้ยังมีพระราชนิพนธ์ด้านศาสนา กล่าวถึงคุณพระรัตนตรัย คำสวดมนต์นัมัสการต่างๆ พระไตรลักษณ์ธญาณ พระคาถาสวดสาธยายในรัชกาล ทำพระราชพิธีพระราชบูชา พระราชนิพนธ์มหาชาติ คาถาอธิฐานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาวิธิเสก น้ำพระพุทธมนต์ ตลอดทั้งทรงแก้ไขคาถานัมัสการพระพุทธเจ้าใหม่ วิถีลงยันต์ปถมังของเก่า ทรงประดิษฐ์อักษรการยุต สำหรับใช้เขียนภาษาไทยแทนการเขียนภาษาบาลี ทรงประดิษฐ์อักษรอริยกะ ใช้สำหรับเขียนภาษาบาลีแทนภาษาเขมร โดยการดัดแปลงมาจากอักษรโรมัน นอกจากนี้ยังมีตำราช้าง ตำรามนต์ปราบเสนียด ตำรากลับชะตา ข้อห้ามสำหรับสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ดำนาน พระพุทธรูปและตำนานวัด เป็นต้น

นอกจากนี้ยังปรากฏจารึกที่ทรงไว้ในแผ่นศิลาแทนการเขียนไว้ในสมุดไทยหรือกระดาษ ได้แก่ จารึกวัดราชประดิษฐ์ จารึกที่บางปะอิน จารึกวัดบวรนิเวศ จารึกพระพุทธบาท จารึกวัดพระปฐมเจดีย์ ความทั้งหมดส่วนใหญ่ทรงพระราชนิพนธ์เป็นร้อยแก้ว

พระราชนิพนธ์ร้อยกรองมีไม่มากนัก ได้แก่ บทละครเบิกโรงเรื่องรามเกียรติ์ พระราชมโนราห์ รามเกียรติ์ตอนพิราพ บทละครตอนพระนารายณ์ปราบหนุมาน บทเบิกโรงละครหลวงบทรำดอกไม้เงินทอง จักรบรรพ์ และโครงประกอบใบกำกับพระพระสุพรรณบัฏ ตั้งกรมพระเจ้าลูกยาเธอ

๕. พระราชนิพนธ์หมวดเบ็ดเตล็ด ได้แก่ พระนามและนามพระราชทานตั้งแต่พระราชโอรสพระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงกรมขุนนาง นามพระสงฆ์ นามเมืองและนามวัด เป็นต้น

จากข้อมูลทั้งหมดนี้ถือเป็นหลักฐานชั้นต้นในการวิภาคและวิเคราะห์ในงานวิจัยดังกล่าว ยังมีหลักฐานอีกประเภทหนึ่งที่มีผลมาจากการตีความ ขยายความและวิเคราะห์โดยเฉพาะตัวของหลักฐาน เพื่อจะได้คำตอบที่แท้จริงที่ซ่อนอยู่ภายใต้หลักฐานปฐมภูมิ ซึ่งเป็นหลักฐานที่ไม่สามารถเพิกเฉยได้ต่อการให้ความสำคัญซึ่งจัดอยู่ในหมวดที่เรียกว่าหลักฐานทุติยภูมิ

๒.๒ หลักฐานทุติยภูมิ (Secondary source) หมายถึง บันทึกรับหรือคำบอกเล่า ซึ่งได้มีการจัดทำขึ้นหลังจากที่เหตุการณ์นั้นๆ ได้เกิดขึ้นแล้ว โดยอาศัยคำบอกเล่าที่เล่าสืบต่อกันมา หรือจากบันทึกที่คัดลอกสืบทอดกันมา ซึ่งอาจทำให้ข้อเท็จจริงผันแปรไปจากเรื่องเดิมไม่มากนักน้อย (ปิยนารถ บุนนาค, ๒๕๒๐: ๖๖-๖๗) ดังนั้นหลักฐานประเภทนี้ จึงมีน้ำหนักของความน่าเชื่อถือลดลง เมื่อเทียบกับชนิดแรกนอกจากนี้ยังได้แก่ งานศึกษาวิจัย ตำรา บทความต่างๆ ซึ่งนำเสนอจากหลักฐานเอกสารที่ผ่านการวิเคราะห์และตีความแล้ว เช่น งานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือและบทความ ตำราทางพงศาวดาร วรรณกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ดังที่ได้นำเสนอเป็นบางส่วนไว้ในเนื้อหาข้างต้นบ้างแล้ว ทั้งวิทยานิพนธ์ หนังสือและบทความต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

นอกจากนี้ผู้ศึกษาจะขอนำเสนอพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้าบุนนาค) พ.ศ. ๒๕๔๗ ที่เป็นหลักฐานสำคัญอีกหลักฐานหนึ่ง ซึ่งมีการตีพิมพ์ถึง ๖ ครั้ง ในปัจจุบัน โดยเป็นการขยายความรู้เพิ่มเติมทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปวัฒนธรรม ราชประเพณี รวมทั้งสภาพการเมือง การปกครองและเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี โดยพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ นี้ เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๕ - พ.ศ. ๒๔๑๑ อาทิ เนื้อหาบางส่วนในปีพ.ศ. ๒๓๙๖ เรื่อง อัญเชิญสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎฯ เสด็จจากวัดบวรนิเวศน์, อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นเสวยราชย์, สำเร็จราชการแผ่นดิน พระราชพิธีบรมราชาภิเษก, พระราชพิธีบรมราชาภิเษกและตั้งพระราชาคณะ เป็นต้น

๓.๒ การสัมภาษณ์บุคคล

การสัมภาษณ์ (Interview) เป็นเครื่องมือหนึ่งถึงการได้มาซึ่งหลักฐานจากการบอกเล่า เป็นคำพูดหรือเรียกได้ว่าประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า มีการใช้กรรมวิธีในการบอกเล่าเป็นสื่อในการถ่ายทอด การใช้หลักฐานจากการสัมภาษณ์ ผู้ศึกษาจะต้องเข้าใจว่าหลักฐานประเภทนี้เป็นเพียง

หลักฐานชิ้นหนึ่งเท่านั้นและอาจจะมีความน่าเชื่อถือหรือไม่น่าเชื่อถือก็ได้ สิ่งสำคัญผู้สัมภาษณ์ ผู้ให้สัมภาษณ์และการบันทึกจะต้องมีวิธีการอย่างเป็นระบบสร้างบรรยากาศให้มีความเป็นธรรมชาติให้มากที่สุด (แกมสุข นุ่มนนท์, ๒๕๓๑: ๙๙-๑๐๐)

การสัมภาษณ์ การสัมภาษณ์เป็นการเจาะลึกประเด็นต่างๆ ที่ผู้ศึกษาสนใจ อาจใช้สัมภาษณ์เป็นรายบุคคลหรือเป็นกลุ่มก็ได้มีหลายประเภทอาจแบ่งได้ดังนี้

๑. การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ (formal interview) หรือการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้างเป็นการสัมภาษณ์ที่ผู้ศึกษาได้เตรียมคำถามและข้อกำหนดไว้แน่นอนตายตัว โดยปกตินักวิจัยเชิงคุณภาพมักจะไม่ใช้วิธีการนี้เป็นหลัก เพราะไม่ได้ช่วยให้ได้ข้อมูลที่ลึกซึ้งและครอบคลุมเพียงพอ โดยเฉพาะในแง่ของวัฒนธรรม ความหมายและความรู้สึกนึกคิด

๒. การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ (informal interview) มักจะใช้ควบคู่ไปกับการสังเกตแบบมีส่วนร่วม เพื่อให้เห็นภาพและเข้าใจปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรม โดยเตรียมคำถามกว้างๆ มาล่วงหน้า การสัมภาษณ์แบบนี้อาจแบ่งออกได้อีก คือ การสัมภาษณ์โดยเปิดกว้างไม่จำกัดคำตอบ การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (indepth interview) การตะล่อมกล่อมเกล่า (probe) เป็นการซักถามที่ล้วงเอาส่วนลึกของความคิดออกมาและการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant interview) โดยกำหนดตัวผู้ตอบบางคนแบบเจาะจงเพราะมีข้อมูลที่ดี ลึกซึ้ง กว้างขวางเป็นพิเศษ รวมถึงการเงี่ยหูฟัง (eavesdropping) จากคำสนทนาของผู้อื่นโดยผู้ศึกษาไม่ต้องตั้งคำถามเองก็เป็นเทคนิคของการวิจัยเชิงคุณภาพอีกอย่างหนึ่ง ตลอดจนการสนทนากลุ่ม (focus group discussion) โดยการจัดกลุ่มสนทนา ประมาณ ๘ - ๑๒ คน ที่มีคุณลักษณะบางประการคล้ายคลึงกัน

โดยในการวิจัยครั้งนี้ ผู้ศึกษาเลือกใช้การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ (formal interview) เป็นการสัมภาษณ์แบบการเจาะลึกกับบุคคลที่มีความเชี่ยวชาญที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาในแต่ละส่วนของงานวิจัยชิ้นนี้ อาทิ พระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

๓.๓ การตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ

การวิจัยในเรื่อง “พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้” เป็นการผสมผสานการวิจัยทั้งทางประวัติศาสตร์และทางครุศาสตร์ (พัฒนศึกษา) ผู้เชี่ยวชาญในการตรวจสอบเครื่องมือและข้อมูลต่างๆ ในงานวิจัยชิ้นนี้จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องใช้การบูรณาการของศาสตร์ทั้งหมด

การรวบรวมหลักฐานประเภทต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น มิได้หมายความว่าหลักฐานเหล่านั้นจะสามารถนำมาใช้ได้ทันที ทั้งนี้เนื่องจากข้อมูลของหลักฐานนั้นๆ ยังไม่ได้รับการตรวจสอบวิเคราะห์และเลือกสรร เพื่อให้ได้ข้อมูลที่น่าเชื่อถือได้ว่าใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุดและตรงประเด็นที่ต้องการจะศึกษามากที่สุดจะต้องผ่านขั้นตอนที่ ๓ (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔) การวิเคราะห์และตีความหลักฐานประวัติศาสตร์

ขั้นตอนที่ ๓ การวิเคราะห์และตีความหลักฐานประวัติศาสตร์ เมื่อได้หลักฐานต่างๆ แล้วต้องตรวจสอบความน่าเชื่อถือและจัดลำดับความสำคัญว่ามีความสำคัญเกี่ยวกับการศึกษามากน้อย

เพียงไร และนำมาวิเคราะห์ตีความเพื่อหาข้อเท็จจริงหรือความเป็นจริงที่มีอยู่ในหลักฐานนั้นๆ และเมื่อได้ข้อเท็จจริงแล้วต้องเลือกสรรว่า ข้อเท็จจริงจากหลักฐานใดมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับเป้าหมายหรือคำถามที่กำหนดไว้บ้าง ข้อเท็จจริงใดจากหลักฐานใดที่ไม่เกี่ยวข้องก็ต้องแยกแยะออกไป ข้อเท็จจริงใดจากหลักฐานใดสัมพันธ์สอดคล้องกับเป้าหมายที่ศึกษาก็นำมาใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่ ซึ่งจะต้องพิจารณาด้วยความรอบคอบและมีหลักเกณฑ์จะต้องมีการคัดเลือกหลักฐาน การวิเคราะห์ตีความ ประเมินหลักฐานที่ได้รวบรวมไว้

ในการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์มีการตรวจสอบและการประเมินคุณค่าในส่วนหลักฐานลายลักษณ์อักษรที่นักประวัติศาสตร์เรียกว่า การวิพากษ์หลักฐาน ซึ่งมีวิธีการ ๒ ขั้นตอนดังนี้ (มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๔๓-๔๕)

๑. การประเมินภายนอก (External criticism or External appraisal) เป็นการตรวจสอบหาความแท้ของหลักฐานเอกสารหรือตรวจสอบว่าเป็นเอกสารดั้งเดิมหรือไม่อย่างไร ซึ่งจำเป็นจะต้องมีการตรวจสอบและพิสูจน์แหล่งที่มาของข้อมูล เช่น อาจใช้การตรวจสอบลายเซ็น ลายมือ ต้นฉบับ การสะกดคำ การใช้ภาษา ส่วนโวหารในการเขียน ตลอดจนค้นคว้าเอกสารที่เกี่ยวข้องในสมัยเดียวกัน เป็นต้น โดยตรวจสอบถึงลักษณะทั่วไปของหลักฐานเอกสารนั้นในเรื่องต่างๆ ดังนี้ คือ ใครเป็นผู้แต่ง เวลาที่เขียนหรือแต่ง ลักษณะการเขียนความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเอกสารอื่นๆ

๒. การประเมินผลภายใน (Internal criticism or Internal appraisal) หรืออาจเรียกว่า เป็นการตรวจสอบที่เน้นการวิเคราะห์ในส่วนที่เป็นเนื้อหาสาระของเอกสารนั้นๆ และนำเนื้อหาความในเอกสารนั้นๆ ไปเปรียบเทียบกับความในเรื่องเดียวกันที่ปรากฏอยู่ในเอกสารอื่นๆ เพื่อตรวจสอบว่าความในเอกสารนั้นๆ กล่าวตรงตามยุคสมัยและสอดคล้องกับหลักฐานอื่นๆ ที่มีอายุร่วมสมัยหรือไม่มีความถูกต้องและมีคุณค่าเพียงใด

การประเมินผลภายนอกและภายในเพื่อตรวจสอบหลักฐานและวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ โดยหลักฐานประเภทเอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น มีความน่าเชื่อถือได้มากเพราะอยู่ติดกับเหตุการณ์หรือร่วมสมัยแต่ต้องพิจารณาให้ถี่ถ้วนมีหลักในการวิเคราะห์ เช่น เอกสารที่น่าเชื่อถือมากที่สุดเช่น คำสั่ง ระเบียบข้อบังคับ กฎหมาย ภาษี รายงานปกปิด จดหมายส่วนตัว บันทึกความทรงจำ อัตชีวประวัติ เป็นต้น ส่วนหลักฐานชั้นรอง ก็สามารถให้ข้อมูลแก่นักประวัติศาสตร์ได้แต่ต้องผ่านการตรวจสอบและวิเคราะห์ข้อมูลเช่นเดียวกัน ซึ่งต้องมีการตรวจสอบข้อมูลบางประการที่น่าเสนอว่าถูกต้องหรือไม่ ก่อนจะนำหลักฐานนี้ไปอ้างอิง (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔-๑๑๕)

ขั้นตอนที่ ๔ การสังเคราะห์ข้อมูล เป็นขั้นตอนที่สำคัญมาก การศึกษาประวัติศาสตร์ตามวิธีการทางประวัติศาสตร์ยังไม่จบสิ้นลง ถึงแม้จะมีการตีความหลักฐานประวัติศาสตร์และได้ข้อเท็จจริงจากหลักฐานแต่ละประเภทแล้ว ข้อเท็จจริงที่ได้มาทั้งหมดต้องถูกนำมารวบรวมและเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราว พร้อมคำอธิบายที่ชี้ให้เห็นว่า ข้อเท็จจริงต่างๆ ที่ได้มาจากหลักฐานนั้นๆ มีความสำคัญและมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างไร มีเหตุผลต่อกันหรือไม่อย่างไร ซึ่งเรียกว่า การสังเคราะห์ข้อมูล ซึ่งผู้ศึกษาจะได้นำเสนอดังนี้

๑. พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจ ความเป็นมาต่างๆ ความหมายที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในฐานะฐานข้อมูล

๒. แนวคิดหรือวิธีคิดรูปแบบต่างๆ อันแสดงถึง พระอัจฉริยภาพทางภูมิปัญญาไทยและความเหมาะสมต่อการเลือกนำไปปฏิบัติ

๓. สรุปผลที่ได้เป็นรูปแบบของการถ่ายทอดและสร้างองค์ความรู้

ขั้นตอนที่ ๕ การนำเสนอผลการศึกษาทางประวัติศาสตร์ เป็นขั้นตอนสุดท้ายของวิธีการทางประวัติศาสตร์ เมื่อสังเคราะห์ข้อเท็จจริงที่ได้มาจากหลักฐานประวัติศาสตร์ หรือที่เรียกว่าข้อสรุปทางประวัติศาสตร์ในเรื่องที่ตั้งเป้าหมายไว้แล้ว โดยนำเสนอพระราชประวัติ และพระราชกรณียกิจออกเป็นแต่ละประเด็น เพื่อชี้ให้เห็นถึงแนวพระราชดำริ ตลอดทั้งพระอัจฉริยภาพแห่งความเป็นครูต้นแบบ ทรงปราชญ์ทางการศึกษาที่รู้จักนำความรู้เดิมและความรู้ใหม่มาประยุกต์ปรับใช้กับสังคมที่เริ่มเข้าสู่การเปลี่ยนแปลง แต่ในขณะเดียวกันยังทรงทำนุบำรุงรักษาพระราชอาณาจักรและกระตุ้นให้เกิดความตระหนัก ความภาคภูมิใจในคุณค่าทางภูมิปัญญาไทยที่สั่งสมมาเป็นเวลานานควบคู่กันไป

องค์ความรู้ที่ปรากฏในพระราชประวัติ และพระราชกรณียกิจต่างๆ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ พระราชกรณียกิจตามแบบพระราชสำนักอันเป็นไปตามโบราณราชประเพณี, การพระศาสนาและคติความเชื่อ, อักษรศาสตร์และการศึกษา, การเมืองการปกครอง, เศรษฐกิจ, สถาปัตยกรรมและศิลปกรรม, การต่างประเทศ และวิทยาการจากตะวันตก ฯลฯ โดยพระราชกรณียกิจต่างๆ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเหล่านี้ นับได้ว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญที่พระองค์ทรงใช้และปฏิบัติกับพระราชอาณาจักรของพระองค์ตลอดทั้งพระสหาย คณะบุคคล เหตุการณ์และบริบทบาทสังคมที่อยู่ในช่วงเวลาเดียวกันจนนำไปสู่รูปแบบ แนวพระราชดำริในการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ ทั้งนี้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่อาณาประชาราษฎร์และความมั่นคงในพระราชอาณาจักร ซึ่งย่อมส่งผลต่อความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ของพระองค์เองในที่สุด โดยจะเห็นได้ว่าสิ่งสำคัญประการหนึ่งที่พระองค์ทรงใช้ เพื่อให้วัตถุประสงค์ดังกล่าวสำเร็จตามพระราชประสงค์ โดยผู้ศึกษามีความเห็นว่าพระองค์ทรงใช้ และให้ความสำคัญกับการศึกษา หรือความรู้เป็นอาวุธทางปัญญา ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีคุณลักษณะที่เพียบพร้อมไปด้วยองค์ความรู้แบบองค์รวม หรือ อาจจะเรียกได้ว่าเป็น “พระมหากษัตริย์นักพัฒนาศึกษา” ส่วนในเนื้อหาบทต่อไปผู้ศึกษาจะชี้ให้เห็นถึงข้อมูล บทบาท อิทธิพล กระบวนการ และบริบททางประวัติศาสตร์ อันมีแนวพระราชดำริในการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ แห่งองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว